

FOSZTÓ LÁSZLÓ

HOL A HELYE A ROMÁKNAK AZ ERDÉLYI EGYHÁZAKBAN?

VALLÁSI INTÉZMÉNYEK ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ*

Habár a vallásról mint társadalmi jelenségről való gondolkodás kiemelt helyet foglal el a szociológia történetében, ma egyre gyakrabban tekintenek a vallási témával foglalkozó kutatásokra úgy, mint a kultúra szociológiájának, a szociálintropológiának vagy a társadalomtudományok egészének egy partikuláris és gyakran marginális területére. Ez a megállapítás igaz annak ellenére, hogy a közelmúltban egyre több kutató hangsúlyozza, hogy a vallási jelenségek nem tűnnek el egy-egy társadalom életéből a modernizáció következtében, amint azt a szekularizációs tézis leegyszerűsített változatai jósolták, sőt az sem ritka, hogy a vallási aktivitás intenzitása és jelentősége növekszik a társadalmi változások következtében. Ennek az írásnak az a meggyőződés áll a háttérben, hogy a kelet-európai szocialista rendszerek bukását követően felvirágzó vallási tevékenység és a megerősödő új vallási mozgalmak társadalmi jelentősége nem kellőképpen kutatott, ezért azok a társadalmi mechanizmusok és erőforrások, amelyek a posztszocialista vallási megújulás mögött rejlenek, nem fordíthatóak kellőképpen a kortárs társadalmak építésére és fejlesztésére.

Ebben az írásban arra keresek választ, hogy az erdélyi magyar nyelvű egyházak miként járulhatnak hozzá a társadalmi szolidaritás és a lokális kapcsolatok fejlődéséhez azokban a közösségekben, ahol a gyülekezeteik és segélyszervezeteik révén jelen vannak. A lokális csoportok vallási és nyelvi közössége miként válhat a társadalmi integráció és a békés együttélés alapjává olyan közösségekben, ahol etnikai és kulturális határok húzódnak, illetve olyan helyzetekben, ahol a vallási és nyelvi különbségek is fennállnak? Vizsgálatom fókuszában az erdélyi magyarok és romák kapcsolata áll, az erdélyi történelmi egyházak által működtetett intézményi keretekben. Ez az írás egy kutatási terv megvalósításának kezdeti fázisában született, s bár vannak kapcsolódó témában tapasztalataim, az itt kifejtett gondolatok további vitát, kritikát és kutatási eredményeket igényelnek.

A szöveget a következőképpen tagoltam: először röviden áttekintem a témával kapcsolatos szakirodalmat, kiemelve néhány általános vonását. Ezt

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

követően az erdélyi magyar nyelvű egyházak és a romák kapcsolatáról fogalmazok meg néhány felvetést a szakirodalmi áttekintés és az eddigi eredmények fényében. Rövid konklúzió zárja az írást.

Szakirodalom

Az 1989-es a rendszerváltozás utáni időszak, amellyel ebben az írásban foglalkozom, szintén világméretű átalakulásokat hozott; véget ért a hidegháború, felbomlott a szovjet blokk, és a kétpólusú világrend összeomlott. A kelet-európai társadalmakban a szocialista rendszerek helyét fokozatosan átvette a piacgazdaság és kiépültek a demokratikus politikai intézmények. Az új helyzetben felerősödtek az etnikai és nemzeti feszültségek, a többnemzetiségű államok, néhány kivételtől eltekintve, felbomlottak. A kelet-európai átalakulások nemcsak az országhatárokat rendezték át, hanem a társadalmak belső szociális törésvonalait is megerősítették. A gazdaságilag polarizálódó új rend egyik leginkább hátrányos helyzetbe került csoportja a kelet-európai romák köréből került ki. A társadalmi kirekesztés és a piaci erők együttes hatása következtében a marginalitásnak és a szegénységnek olyan formái jelentek meg, amelyek új kihívások elé állítják e társadalmakat.¹ Bár ezeknek a makroszintű folyamatoknak a jelentősége és domináns hatása tagadhatatlan, fontos megvizsgálni azokat a mikroszintű integrációs felületeket és társadalmi formákat, amelyeket a piaci viszonyok nem alakítottak át. A lokális közösségek antropológiai vizsgálata fényt derít olyan integrációs formákra, amelyek közös értékeken, a személyközi kapcsolatok ápolásán, kölcsönösségen és a bizalmon alapulnak. Az ilyen formák jelenléte valószínűbb olyan közösségekben, amelyek rendelkeznek közös intézményi és rituális hagyományokkal.

A posztszocialista periódusban a vallási tevékenységek intenzitása is fokozódott, a korábbi rendszer hivatalos ateizmusa után az egyházak szerepe ártértemeződött, jelenlétük a nyilvánosságban is megerősödött. Új vallási mozgalmak tűntek fel az egyházak keretében, de azoktól függetlenül is. A változatos vallási tevékenységek közepette különböző társadalmi és etnikai csoportok új kifejezési módokat kerestek, és ezeknek a folyamatoknak a vizsgálatára Erdély különösen jó terep, mert itt az etnikai és felekezeti sokszínűségnek hosszú hagyománya van és a különböző csoportok közti kapcsolatok a mai napig kutathatóak.

A klasszikus szociológiai elméletek megalkotói (elsősorban Émile Durkheimre és Max Weberre gondolok) a 19. és 20. század fordulóján a vallás jelentőségét egyrészt a társadalmi szolidaritás és a „kollektív tudat” fenntartásában látták (Durkheim), illetve a vallási ethosz az élet más területeire gyakorolt hatásában (Weber). Ezek a szerzők olyan történeti időszakban éltek, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az iparosítás, a piac és a társadalmi

munkamegosztás széttagolja a társadalmi csoportokat, lebontva a korábbi társadalmi rendet, és az új (kapitalista) rendszer nem termeli ki önmagától azokat a tudat- és szolidaritásformákat, amelyek egy társadalom integrációját fenntarthatják.

Ha az antropológiai irodalomban keresünk előzményeket, a vallási tevékenységek erősödésére alapjában kétfajta megközelítést különböztethetünk meg. Az egyik típus a vallási megújulás szerepét a társadalom védekező mechanizmusának (amolyan „vigasznak”) tekinti, amelyet a gazdasági-társadalmi nehézségek (az úgynevezett „krízis”) vált ki. A másik típusú modell azt hangsúlyozza, hogy a vallási tevékenységek fontos szerepet játszanak a társadalom újjáépítésében a krízis elmúltával, azaz a vallás egyfajta kulturális kompenzációs és társadalmi regenerációs hatására hívja fel a figyelmet. Az első modell eredeti formája Bodrogi Tibortól és Peter Worsley-től származik.² Klasszikus könyvében Worsley azt a folyamatot elemzi, amely során Melanézia őslakói a gyarmatosítást követő társadalmi változások és az azt követő gazdasági hanyatlás hatására millenarista (a világ gyökeres megváltozását hirdető) rítusokat hoztak létre a 20. század első felében.³

A másik típusú modellt az európai rítusok felelevenítéséről a Jeremy Boissevain által szerkesztett kötet jól példázza.⁴ A kötet bevezetőjében Boissevain amellettt érvel, hogy a második világháborút követő időszak Európában a gazdasági és társadalmi regenerálódás jegyében telt, és ennek megfelelően növekvő centralizáció, iparosítás és racionalizáció jellemezte. Ezt a megfeszített időszakot egy gazdagabb és nyugodtabb periódus követte a 1970-es évektől kezdődően. Ebben az időszakban erősödő rituális revitalizációról számoltak be az antropológusok, elsősorban a dél-európai országok példáján. Az újra életre keltett vallási ünnepek a társadalom szövetének és az emberi kapcsolatoknak a regenerálását is jelentették.

Ezeknek a jelenségeknek az ismeretében is érdemes újragondolni a vallási jelenségek társadalmi funkcióit napjainkban. A szekularizációs tézis szerint a vallási jelenségeknek csökken a jelentősége egy-egy társadalom modernizációja során. Az újabb kutatások megkérdőjelezzik ezt a tézist, elméleti és empirikus alapon egyaránt. Egy ilyen új felfogás például, hogy a vallási intézmények alternatív nyilvánosságot tartanak fenn, amely a szekuláris intézményektől többé-kevésbé függetlenül, őket kiegészítve működik.⁵ Egy hasonló kiindulópont azt tételezi, hogy létezik egy vallásos civil társadalom, amelyet vizsgálni legalább annyira fontos, mint a szekuláris egyesületek világát.⁶ Ehhez az utóbbi kutatáshoz kapcsolódnak korábbi írásaim.⁷ Az erdélyi és romániai roma közösségeket illetően számos esettanulmánnyal rendelkezünk, több szerző kitér a vallási intézmények szerepére a helyi társadalomban, vagy a vallási átalakulásokra, amelyek a szocializmus után következtek be.⁸ Ezek a tanulmányok alapjául szolgálhatnak egy komparatív vagy többszintű etnográfiai (*multi-sided ethnography*) megközelítésnek.

A lokális közösségi kapcsolatokat és a helyi társadalmon túlmutató kapcsolatokat egyaránt értelmezhetjük a *társadalmi tőke* fogalmával.⁹ Az eredeti fogalmak továbbgondolt változatára támaszkodva Marjoke Oosterom két lokális közösségben vizsgálta a romák és többségiiek kapcsolatát, és arra a következtetésre jutott, hogy a sikeres társadalmi integráció egyik garanciája a helyi közösséget *összefogó társadalmi tőke* (*bonding social capital*), illetve a közösség határait túllépő és a különböző közösségeket *összekötő társadalmi tőke* (*bridging social capital*) egyensúlya.¹⁰ Oosterom kiemeli a helyi intézmények jelentőségét ennek az egyensúlynak a létrejöttében és megtartásában. Az írásom további részében az egyházi intézményeket mint a helyi társadalmakat összefogó, illetve a közösségeket összekötő társadalmi tőkét működtető intézményeket veszem szemügyre az erdélyi magyarok és romák kapcsolatainak tükrében.

Egyházak és a magyar–roma kapcsolatok Erdélyben

Ebben a részben első lépésként röviden bemutatom Románia és Erdély vallási és etnikai struktúráját, majd illusztrálom a társadalmi struktúrák lokális működését.

Ha megvizsgáljuk Románia populációjának megoszlását a legnépesebb egyházakban a 2002-es népszámlálási adatokat véve alapul (*1. táblázat*), majd összevetjük az etnikumok szerint bontott arányokkal (*2. táblázat*), jól látható eltérések vannak. Az egyházak etnikai összetételét áttekintve az is nyilvánvalóvá válik, hogy Romániában jól meghatározhatóak a „kisebbségi egyházak”, amelyek tagsága dominánsan egy-egy etnikai csoportból kerül ki (*3. táblázat*). Ha regionális bontásban nézzük az etnikumok jelenlétét egyes felekezetekben, akkor hangsúlyos eltérések mutatkoznak a régiók, illetve egyes erdélyi megyék vallási és etnikai arányai közt (*4. táblázat*).¹¹

Az országos arányok azt mutatják, hogy a népszámlálás a romániai populáció túlnyomó többségét valamely egyház tagjaként regisztrálta. A népesség elenyésző arányban vallotta magát ateistának vagy vallás nélkülinek. A különböző egyházak lélekszámát tekintve látható a görögkeleti (ortodox) egyház abszolút dominanciája, az ortodoxokat számbelileg a római katolikusok, reformátusok és pünkösdisták, görög katolikusok és baptisták követik. Ha az etnikai különbségeket figyelembe vesszük, látható, hogy a románok az országos arányt is meghaladó mértékben vallották magukat görögkeleti vallásúnak, míg a magyarok közt az ortodoxok aránya a 2%-ot sem éri el. Ezzel szemben a magyarok hangsúlyosan fölülreprezentáltak a református, római katolikus és unitárius vallásúak közt.

A magyarok esetében szembetűnőbb az eltérés, de a romák vallási hovatartozása is különbözik a teljes népességre jellemző arányoktól, mert néhány

1. táblázat
Románia népességének vallási megoszlása

Vallás	Népesség	Arányuk (%)
ortodox (görögkeleti)	18 817 975	86,8
római katolikus	1 026 429	4,7
református	701 077	3,2
pümkösdista	324 462	1,5
görög katolikus	191 556	0,9
baptista	126 639	0,6
adventista	93 670	0,4
muzulmán	67 257	0,3
unitárius	66 944	0,3
egyéb egyházak	243 616	1,1
vallástalan	12 825	0,1
ateista	8524	0,04
összesen	21 680 974	100

Forrás: INS, 2002-es népszámlálási adatok¹²

zetekhez kapcsolódik (3. táblázat). A románok a római katolikusok között jelentős kisebbséget alkotnak (33,6%), a reformátusok és unitáriusok között arányuk csupán 2,5, illetve 2%-ra tehető. Ebben a négy egyházban magyarok alkotják a hívők többségét, ezért a közvélemény is „magyar egyházakként” tartja számon e felekezeteket. A magyar nyelv használata történetileg intézményesült a hívekkel való kommunikációban és az istentisztelet, illetve a szentmise nyelveként egyaránt. A roma etnicitás nem kapcsolódik kifejezetten egyik felekezethez sem, leginkább talán a pümkösdista vallásgyakorlás nyitott teret a romani nyelv használatára, illetve a Pümkösdista Egyház növekvő számban nyújt képzési lehetőséget roma származású prédikátorok/pásztorok számára.¹³

2. táblázat
A magyarok, románok és romák eloszlása az egyházakban

Egyház	Teljes népesség (%)	Románok (%)	Magyarok (%)	Romák (%)
ortodox (görögkeleti)	86,8	94,1	1,9	81,4
római katolikus	4,7	1,8	40,9	3,7
református	3,2	0,1	46,5	3,1
pümkösdista	1,5	1,4	0,4	6,9
unitárius	0,3	0	4,7	0,1
egyéb / vallástalan	3,5	2,6	5,6	4,8

Forrás: INS, 2002-es népszámlálási adatok; IPUMS¹⁴

százalékos eltérés látható a teljes népességre jellemző arányoktól: 5,4%-kal alacsonyabb arányban vallották magukat ortodoxnak, 1%-kal alacsonyabb arányban római katolikusnak, és 5,4%-kal többen vannak köztük pümkösdisták a társadalom egészére jellemző eloszláshoz képest.

Ezek az aránybeli eltérések meghatározzák az egyházak etnikai profilját. A Román Ortodox Egyház hangsúlyosan a román etnicitáshoz kötődik. A magyarság leginkább a református (kálvinista), római katolikus, unitárius, illetve részben az evangélikus (lutheránus) feleke-

3. táblázat
Az egyházak etnikai összetétele (%)

Egyház	Románok	Magyarok	Romák	Egyéb	Összesen
ortodox (görögkeleti)	96,9	0,1	2,3	0,7	100%
római katolikus	33,6	57	1,9	7,5	100%
református	2,5	94,9	2,3	0,3	100%
püünkösdista	84,3	1,7	11,2	2,8	100%
unitárius	2	96,8	1	0,2	100%

Forrás: INS, 2002-es népszámlálási adatok; IPUMS

A romák helyzete azért is érdemel külön figyelmet, mert a népszámlálási adatok csupán azok számát regisztrálják, akik önbevallás alapján romának/cigánynak vallották magukat. Ennél jóval magasabb azoknak a száma, akik nem vallják magukat romának, de környezetük cigánynak tekinti őket. Erről a populációról megbízható adatunk nincs, becslések szerint a magyarul beszélők, illetve a magukat magyarnak vallók között 6,5% azok aránya, akiket a kérdőívet kitöltő kérdezőbiztos (és valószínűleg társadalmi környezetük is) cigánynak tart.¹⁵

Ez a jelenség arra utal, hogy a magyar-roma kapcsolat „nyitott” a romák oldaláról, azaz intézményesen (például nyelvhasználat, vallásgyakorlat stb.) és köznapi kapcsolatok szintjén is a romák egy jelentős aránya kötődik az erdélyi magyar közösségekhez. Ez a kötődés az *összefogó társadalmi tőke* ápolása révén megerősíthető, és a helyi közösség hasznára fordítható. Ebben az egyházi intézményeknek fontos szerepe lehet. Arra a kérdésre, hogy milyen módon és milyen helyzetekben fektethetnek az összefogó tőkébe ezek az intézmények, további kutatásra és részletes esettanulmányokra van szükség, de a vallási és etnikai struktúrát tekintve általában elmondható, hogy ott, ahol a romák nagyobb arányban tartoznak valamelyik „magyar egyházhoz” (és valószínűleg nagy arányban magyarnak is vallják magukat népszámláláskor), jó esély van az összefogó társadalmi tőkét kamatoztatni.

Ha a népszámlálás vallási és etnikai adatait megyei szintű bontásban nézzük (4. táblázat), következtethetünk néhány erdélyi megye vagy régió vallási dinamikájára, és felvázolhatóak a társadalmi integráció lehetséges stratégiái. Ez az elemzés nyilvánvalóan nem helyettesíti a település- és közösségszintű elemzéseket, de néhány megállapítást megalapozhat.¹⁶

A helyi gyülekezetek megerősödhetnek olyan régiókban, ahol a magyarok és romák egyaránt katolikusok (mint Hargita, Szatmár, Temes vagy Kovászna megyében) vagy reformátusok (mint például Bihar, Maros, Szatmár megyében) számottevő arányban. A közös vallás intézményi keretei, kommunikációs és rituális gyakorlata segítségével növelhető a helyi közösségek társadalmi integrációja. A megtérés és az új vallási mozgalmak járhatnak

együtt bizonyos fokú társadalmi „záródással”, talán ez is magyarázza, hogy a püünkösdista egyház hívei nagyobb arányban vallják magukat romának. Ez a bizonyos fokú zártság segítheti az összefogó tőke működését ezekben a gyülekezetekben, és ilyen helyzetben a magyar egyházak úgy támogathatják a társadalmi integrációt, ha figyelnek az *összekötő társadalmi tőke* működésére, nemcsak egy másik „magyar egyház” irányában, hanem a romákat összefogó, leggyakrabban román nyelvű püünkösdi gyülekezetek irányában is.

4. táblázat

A magyarok és romák vallási megoszlása 10 erdélyi megyében (%)

Megye/ Nemzetiség		Római katolikus	Református	Unitárius	Püünkösdista	Más vallású	Összesen
Arad	magyarok	66,9	22,8	0,2	0,8	9,3	100
	romák	2,4	0,4	0	28,2	69,0	100
Brassó	magyarok	28,5	26,5	12,4	1,8	30,8	100
	romák	0,6	1,0	1,0	26,8	70,6	100
Bihar	magyarok	26,3	65,6	0,1	2,4	5,6	100
	romák	12,0	11,5	0	11,9	64,6	100
Hargita	magyarok	75,2	14,7	8,6	0	1,5	100
	romák	58,0	9,1	3,3	0,3	29,3	100
Kolozs	magyarok	16,7	67,3	7,3	0,9	7,8	100
	romák	3,6	6,0	0,1	4,9	85,4	100
Kovászna	magyarok	46,4	44,5	6,3	0,1	2,8	100
	romák	24,4	11,0	0,2	31,6	32,8	100
Maros	magyarok	22,1	65,5	5,9	0,2	6,3	100
	romák	7,9	14,9	0,5	7,6	69,1	100
Szatmár	magyarok	38,8	50,1	0,1	0,2	10,8	100
	romák	29,4	19,2	0	2,0	49,4	100
Szilágy	magyarok	6,7	82,3	0,1	0,8	10,1	100
	romák	0,9	6,5	0	12,1	80,5	100
Temes	magyarok	64,4	24,7	0,3	0,8	9,8	100
	romák	19,5	1,1	0	9,2	70,2	100

Forrás: INS, 2002-es népszámlálási adatok; IPUMS

A helyi gyülekezetek keretein túl is adódik lehetőség a társadalmi tőke, és ezáltal az integráció erősítésére, például az egyházi segélyszervezetek vagy az országos¹⁷ és nemzetközi szervezetek révén. Egyik ilyen szervezet a katolikus egyházhoz kapcsolódó Gyulafehérvári Caritas, amely rögtön a rend-

szervátozást követően a nemzetközi Caritas szervezetek mintájára jött létre, és ma hét erdélyi megyében (Brassó, Fehér, Hargita, Hunyad, Kolozs, Kovászna és Maros) tevékenykedik.¹⁸ Az Erdélyi Református Egyházkerület által működtetett Diakónia Keresztyén Alapítvány (kolozsvári, marosvásárhelyi, szászrégeni és sepsiszentgyörgyi fiókszervezetekkel),¹⁹ illetve az aránylag fiatalabb *Gondviselés*, az Erdélyi Unitárius Egyház segélyszervezete, amely 2005 augusztusában jött létre.²⁰ Ám mindezeknek a szervezeteknek hatékony működtetéséhez alapfeltétel a körültekintő és a helyi szükségletekhez és lehetőségekhez való igazodás, és a működő helyi közösségek, amelyekben magyaroknak és romáknak egyaránt helyük van akár azonos vallásúként az összefogó kapcsolatok mentén, akár más vallásúként elkülönülő gyülekezeteikben.

Konklúzió

Bár a címben felvetett kérdésre ez a szöveg nem adhat végleges választ, remélem sikerült körvonalaznom azt a társadalmi erőteret és azokat a lehetséges irányokat, amelyek mentén az erdélyi romák és az egyházak kapcsolatát elgondolhatjuk. Azt hiszem, az nem lehet kétséges, hogy a romáknak eddig is volt, és a jövőben is kell találni helyet az egyházi intézményekben, a gyülekezetekben, a lokális közösségi ünnepek alkalmával, és az egyházak által működtetett szociális szolgálatok célcsoportjai között. Hogy ezt miként sikerül kialakítani, az sokban múlik a helyi és regionális intézmények és vezetők helyzetfelismerő készségén és együttműködési hajlandóságán.

De milyen alapokról indulhat ez a folyamat? Először is fontos kiindulási pont lehet a nyelvi és kulturális kötődés, amely számos roma csoportot az erdélyi magyar közösségekhez kapcsol. Ezekben a helyzetekben az *összefogó társadalmi tőké*be való befektetés jó eséllyel javítja a társadalmi integrációt. Ahol hiányzik a nyelvi és kulturális kapocs, illetve különállásukat megfogalmazó vallási mozgalmak működnek, ott is van lehetősége a helyileg domináns egyházaknak a kapcsolatteremtésre és kapcsolattartásra. Elemzésem egyik következtetése azt sugallja, hogy az összekötő társadalmi tőke kiépítése és fejlesztése olyan lehetőség, amely a helyi közösségek együttélését és a konfliktusfelületek csökkentését segíti hosszabb távon is.

Jegyzetek

- ¹ Vö. SZELÉNYI Iván – LADÁNYI János: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító vizsgálata*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- ² BODROGI Tibor: Colonialization and religious movements in Melanesia, *Acta Ethnographica Academiae Hungarica*, 1951/2, 259–292. p.; WORSLEY, Peter: *The Trumpet Shall Sound: A Study of Cargo Cults in Melanesia*, MacGibbon & Kee, London, 1957.
- ³ Az erdélyi vallási jelenségek elemzői közül elsősorban Gagyi József és Peti Lehel dolgozik a „krízis-modell” különböző változataival. Vö. GAGYI József: *A krízis éve a Székelyföldön: 1949*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004; PETI Lehel: *A moldvai csángók vallásossága. Hagyományos világgép és modernizáció*, Lucidus Kiadó, Budapest, 2008.
- ⁴ BOISSEVAIN, Jeremy (ed.): *Revitalizing European Rituals*, Routledge, London, 1992.
- ⁵ CASANOVA, José: *Public Religions in the Modern World*, The University of Chicago Press, Chicago, 1994.
- ⁶ HANN, Chris & the Civil Religion Group: *The Postsocialist Religious Question. Faith and Power in Central Asia and East Central Europe*, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, 11, Lit Verlag, Münster, 2006.
- ⁷ 2003–2006 közt a Max Planck Szociálintropológiai Intézet doktori kutatójaként részt vettem a Vallás és Civil Társadalom című projektben. Ennek a kutatásnak eredményeit egy monográfiában (FOSZTÓ László: *Ritual Revitalisation after Socialism. Community, Personhood, and Conversion among the Roma in a Transylvanian Village*, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, 21, Lit Verlag, Münster, 2009.) és több rövidebb tanulmányban publikáltam (FOSZTÓ László: A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pünkösddizmusra tért romák kapcsán, *Erdélyi Társadalom*, 5 (1), 2007, 23–49. p.; FOSZTÓ László: Mobilising „culture” and „religion”. Ritual practices and social relations among two minority groups in rural Transylvania, *Sociologie Românească*, 2010/1, 132–145. p.). Ezeket a tanulmányokat megelőzően Székelyföldön románul beszélő pünkösdisták romák és magyarok kapcsolatát kutattam. (FOSZTÓ László: Szorongás és megbélyegzés: a cigány-magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói, In: BAKÓ Boglárka (szerk.): *Lokális világok*, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2001, 83–107. p.).
- ⁸ BAKÓ (szerk.): *i.m.*; BODÓ Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*, Pro-Print Könyvkiadó – KAM, Csíkszereda, 2002; GAGYI József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*, Pro-Print Könyvkiadó – KAM, Csíkszereda, 1996; ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc (szerk.): *Lokalitások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007; KISS Tamás – FOSZTÓ László – FLECK Gábor (ed.): *Incluziune și excluziune: Studii de caz asupra comunităților de romi din România*, Kriterion-IPMN, Cluj-Napoca, 2009; TOMA Stefánia – FOSZTÓ László: *Spectrum. Cercetări sociale despre romi*, Kriterion-IPMN, Cluj-Napoca, 2011.
- ⁹ Vö. BOURDIEU, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, In: ANGELUSZ Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*, Új Mandátum, Budapest, 156–177. p.

- ¹⁰ OOSTEROM, Marjoke: Raising your voice. Interaction Processes Between Roma and Local Authorities in Rural Romania, In: *Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről*, 7., Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2008.
- ¹¹ A különbségek oka a régiók eltérő történetében kereshető, de erre most itt nem térhetek ki.
- ¹² Vö. <<http://www.insse.ro/cms/files/statistici/Statistica%20teritoriala%202008/rom/9.htm>> (letöltve: 2011. 08. 31.).
- ¹³ A pünkösdzimusra való megtérésről L.: KISS Dénes: Romii din Herculian și rolul religi-ei penticostale în viața lor comunitară, In: KISS-FOSZTÓ-FLECK (ed.): *i.m.*, 119-143. p.
- ¹⁴ Integrated Public Use Microdata Series, International: Version 6.1 [Machine-readable database]. University of Minnesota, Minnesota Population Center, Minneapolis, 2011. Az adatok feldolgozásában nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Toma Stefániának.
- ¹⁵ KAPITÁNY Balázs – KISS Tamás: Magyar nyelvű roma közösségek Magyarországon és Erdélyben, In: SPÉDER Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2009, 297-309. p.; KISS Tamás: Népesedési folyamatok és népesedéspolitika lehetőségei Erdélyben, *Pro Minoritate*, 2010/1., 9-32. p.; PAPP Z. Attila: A romániai roma-magyar kötődésű népesség az 1992. és 2002. évi népszámlálási adatok tükrében, *Regio*, 2010/1., 96-140. p.
- ¹⁶ Ennek a vizsgálatnak nyilvánvaló korlátja, hogy a románokkal és az ortodox vallással való kapcsolatokat nem vonom be az elemzésbe, ezért csupán részleges képet nyújthatok a lehetséges vallási dinamikáról.
- ¹⁷ L. például a Román Kormányfőtitkárság keretében összeállított útmutatót, amely az egyházak romák körében végzett pozitív tevékenységeit mutatja be: <<http://sper.org.ro/brosura-preoti.html>> (letöltve: 2011. 08. 31.).
- ¹⁸ L. <<http://www.caritas-ab.ro>> (letöltve: 2011. 08. 31.).
- ¹⁹ L. <<http://www.diakonia.ro>> (letöltve: 2011. 08. 31.).
- ²⁰ L. <<http://www.gondviseles.org>> (letöltve: 2011. 08. 31.).